

ANNA MAJ

ŁAZIENKI W POLSKICH KAMIENICACH W XIX WIEKU I DO II WOJNY ŚWIATOWEJ

Wiek XIX był w Europie okresem znaczących przemian politycznych, społecznych i technologicznych. W Anglii proces ten rozpoczął się już w 2. poł. XVIII w., na kontynencie od początku XIX w. Narodziło się zapotrzebowanie na budowę funkcjonalne, takie jak fabryki czy urządzenia komunikacyjne: mosty, tunele, koleje, dworce, porty. W skutek masowej migracji do miast powstało również zapotrzebowanie na budownictwo wielomieszkaniowe, przede wszystkim tanie, funkcjonalne i higieniczne.

Jednak niektórym ciągle jeszcze trudno było przestawić się na nowy, m.in. „higieniczny” tryb życia:

Po saskiej ciemnocie, po modzie Oświecenia, uświęcającej nakazem medycyny unikanie wody – wziął wiek XIX w spadku niechlujstwo fizyczne, zamiłowanie w brudzie. Chyba Żydzi lub nieliczni mahometanie pozostali wierni łaźni, która w średniowieczu była najbardziej uczęszczanym miejscem zebrań. Nawet w okresach, kiedy kobieta szczególnie kąpieli potrzebuje, unikały jej damy zarówno „kuchciane” jak „walterskotki”, że użyjemy określeń Słowackiego. Nie wolno, nie wypada używać wody i mydła, zabrania tego tradycja ludowa i szlachecka. Perfumy usuwały odór potu i brud, płyn gumowy do włosów zabijał insekty równie dobrze, jak dawniej specjalne młoteczki. Damy z najwyższej arystokracji polskiej słynęły do końca stulecia z osobistego niechlujstwa¹.

W 2. poł. XIX w. w Polsce wykształcił się wzorzec domowego pomieszczenia sanitarnego o wyłącznej funkcji higieniczno-sanitarnej – łaźienka. Estetykę aparatów sanitarnych coraz bardziej podporządkowywano ich funkcji,

---

Mgr ANNA MAJ – doktorantka Historii Sztuki KUL; e-mail: annamaj@onet.eu

¹ S. W a s y l e w s k i, *Życie polskie w XIX w.*, Kraków 1962, s. 42.

rezygnując z elementów dekoracyjnych, jakie stosowano w okresie eklektyzmu. Historia łazienki jako samodzielnego pomieszczenia w mieszkaniu, służącego wyłącznie celom higienicznym, jest stosunkowo krótka, sięga połowy XIX wieku. Natomiast wcześniej, narzędzia służące do mycia – miednice, nawet wanny – umieszczano w sypialniach, kuchniach, przechowywano w su terenach, strychach.

W Polsce proces ten zaczął się w 2. poł. XVIII w., w czasie, gdy na tron wstąpił Stanisław August Poniatowski. W Warszawie liczba mieszkańców wzrosła z 23 000 w roku 1754 do 40 000 w roku 1770, a w 1794 przekroczyła 100 000². Stolica jako stała siedziba króla i jego dworu dość intensywnie zaczęła przekształcać się w ośrodek wielkomiejski, tętniący życiem politycznym, gospodarczym i kulturalnym. Powstało wiele nowych domów mieszkalnych.

Jeszcze w 2. poł. XVIII w. łazienka w kamienicy była nieczęstym zjawiskiem. Urządzenia sanitarne prawie zawsze budowano na podwórzach, wspólne dla wszystkich. Były najczęściej drewniane, ze zbiornikami nieczystości z drewna impregnowanego, obłożone gliną dla uzyskania nieprzepuszczalności i obmurowane. Jedynie kamienice najbogatszych ludzi wyposażone były w kloaki na wszystkich kondygnacjach. W inwentarzach pośmiertnych tego okresu czytamy o sprzętach służących do higieny, np. u kupca Mariana Szutkowskiego, mieszkającego przy ul. Pivnej, w takim spisie z 1786 r. wymieniono m.in.: „stolik nocny francuskiej roboty, wykładany drewnem różanym, z 2-ma kamiennymi płytami” [oraz] „stolec jesionowy, czerwoną skórą obity, z okuciem”³. W sprzęty takie zaopatrywało się mieszczaństwo w magazynach Hampla, Reslera czy Jarzewicza: biurka i ekrany angielskie, francuskie lustra, stoliki mahoniowe, chińskie gotowalnie, kanapy i krzesła francuskimi materiałami obite⁴. W zamożniejszych domach mieszczan warszawskich spotyka się niekiedy „lawaterze” do mycia, miednice oraz różne urządzenia higieniczne, wygodniejsze od nocnych naczyń tzw. stolce, niekiedy nawet fornirowane jesionem, lecz głównie sosnowe. Znaleźć też można „taboret angielski z basenem cynowym”⁵. Z gdańskich domów mieszczańskich 2. poł. XVIII w. znamy lokalizację miejsc ustronnych, ubikacji, które możemy odnaleźć w anon-

---

² Z. D m o c h o w s k i, *Dzieje architektury w Polsce*, Londyn 1956.

³ B. M a s z k o w s k a, *Z dziejów polskiego meblarstwa okresu oświecenia*, t. I, Wrocław 1956, s. 53.

⁴ Tamże, s. 54.

⁵ N. M i k s - R u d k o w s k a, *Wnętrza mieszkalne w miastach polskich w 2. poł. XVII i w XVIII w.*, w: *Dom i mieszkanie w Polsce, Druga połowa XVII-XIX w.*, *Studia i materiały z historii kultury polskiej*, t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 99.

sach dotyczących sprzedaży lub wynajęcia domów, a także w wizjach murarskich⁶. Głównie sugerowano się poradcami budowy nowych domów mieszczkańskich. Ubikacje polecano lokować od wschodu, z dala od takich pomieszczeń, jak kuchnie i spiżarnie, jednak w dogodnej bliskości sypialni. Walce z brzydkimi zapachami miały służyć m.in. szczelne drzwi i okna wewnątrz ubikacji. Wiadomo również, że pomieszczenia takie umieszczano w piwnicach, na parterze w obrębie sieni, w oficynach. Już w tym czasie znany był ustęp, który „oczyszcza się sam dzięki bieżącej wodzie”⁷. Z końca XVIII w. pochodzą zapiski, które odbierać dziś można jako wyraz już dość silnej potrzeby stworzenia łazienki, pomieszczenia osobnego do utrzymywania higieny:

W 1782 roku w encyklopedii Johanna Geорга Krünitza odnotowano już, że kąpiele służą nie tylko utrzymaniu czystości, ale także samego zdrowia [...] toteż wielu bogatych i wrażliwych ludzi ordynuje zazwyczaj w swych mieszkaniach takie pokoje, które przeznaczone są wyłącznie do tego celu i nazywane są łazienkami”⁸.

Ludność mniej zamożna nie posiadała łazienek, mieszkała zazwyczaj w kamienicach czynszowych na warszawskim Stanisławowie, budowanych specjalnie w tym celu⁹. Przy ul. Daniłowiczowskiej kamienicę kasztelana Jezierskiego zamieszkiwało 15 lokatorów, natomiast już w kamienicy Macieja Kwartnickiego mieszkało prawie 200 osób¹⁰.

Życie wielkomięskie skupiało się w Warszawie przy ul. Długiej, Miodowej, Senatorskiej i Krakowskim Przedmieściu, tu powstała jedna z pierwszych wielkich kamienic czynszowych, zaprojektowana przez E. Schrögera około 1774 r. dla bankierskiej rodziny Tepperów¹¹. Jednak przy jej luksusowym wyposażeniu zapomniano o łazienkach. Dom uchodził za nowoczesny m.in. wówczas, gdy posiadał ubikację, położoną w dogodnej bliskości sypialni¹². Była ona wyposażona w specjalne naczynie, którego wypróżnieniem zajmowa-

---

⁶ E. B a r y l e w s k a - S z y m a ń s k a, *Czystość i higiena w gdańskich domach mieszczańskich drugiej połowy XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 53(2005), nr 3-4, s. 411.

⁷ Tamże, s. 413.

⁸ Tamże, s. 417.

⁹ D m o c h o w s k i, dz. cyt., s. 367.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże, s. 368.

¹² E. B a r y l e w s k a - S z y m a ń s k a, W. S z y m a ń s k i, „...na św. Michała lub od zaraz” - sprzedaż i wynajem domów i mieszkań w Gdańsku w 1775 r.” Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 51(2003), nr 1, s. 36.

ła się służba. Dopiero wprowadzenie w powszechny użytek w latach 80. XIX w. syfonów, kolanek w rurach odpływowych, spowodowało zanik nieprzyjemnych zapachów. Na parterze mieścił się kantor, na pierwszym piętrze pokoje do wynajęcia, wyżej mieszkania dla właścicieli¹³. Na tym właśnie polegało nowatorstwo kamienicy, której typ rozprzestrzenił się w latach 1890-1910. Zzasady w narożu wewnętrznym następowało połączenie z oficyną, w której znajdowały się między innymi pomieszczenia sanitarne. Łazienki w XIX-wiecznych czynszówkach przeważnie znajdowały się w głębi domu.

Również we Wrocławiu w domach sprzed XIX w. z zasady nie umieszczano ustępów, nie mówiąc już o łazienkach¹⁴. Często natomiast lokowano je w narożu pomiędzy domem głównym a oficyną. W XVIII-wiecznych traktatach architektonicznych radzono jeszcze umieszczać „wiszące miejsca sekretne” przy tylnej ścianie sypialni¹⁵. Chodziło tu o wykusze latrynowe. Penther w jednym z traktatów opisuje skutki wynikające z umieszczenia ustępu w pobliżu sypialni: „Posiadanie ustępu w sypialni jest po części wygodną, po części zaś niewygodną rzeczą. Wygodne – bo nocną porą można tam dojść bez nadkładania drogi, niewygodna, bo zazwyczaj powoduje powstanie w sypialni brzydkich zapachów”¹⁶. Takie właśnie dylematy spowodowały, iż dla własnego komfortu decydowano się na separowanie miejsc ustronnych.

W Krakowie przy ul. Floriańskiej w jednej z kamienic przeprowadzono wizję 23 V 1727 r. w której odnotowano, iż: „ubikacje dolne od strony ulicy były sklepione, z oknami z kratami”¹⁷. Nasuwa się wniosek, iż mogła lub mogły istnieć „górne” ubikacje, tj. znajdujące się na górnych kondygnacjach czy piętrach. Poza tym w obejściu znajdowały się: kuchnia, piekarnia, gorzelnia i łaźnia¹⁸. W kamienicy „pod Barankiem” wizję przeprowadzono m.in. w 1700 r., w której czytamy: „na I piętrze z izby na tył sklepik sklepiony z kratą żelazną w oknie. Na zadzi studnia z łańcuchem żelaznym i wiadrem miedzianym, łazienka z drzewa pobudowana i stajnie, pod indermachem sklepy dwa sklepione, [...] dalej dwa loka sekreta”¹⁹.

¹³ H. B i e n i a s z k i e w i c z, *Architektura secesyjna Lublina*, Lublin 2005 r., s. 51.

¹⁴ W. B r z o z o w s k i, *Urządzenia wodno-kanalizacyjne w domach wrocławskich w XVII i XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 53(2005), nr 3-4, s. 307.

¹⁵ Tamże, s. 308.

¹⁶ Tamże, s. 309.

¹⁷ A. C h m i e l, *Domy krakowskie, Ulica Floriańska*, cz. 2, Kraków 1920, s. 3.

¹⁸ Tamże, s. 3.

¹⁹ Tamże, s. 94.

Rozbiory przyniosły fatalny skutek dla gospodarki, przemysłu, szczególnie w pruskim i austriackim zaborze. Królestwo Kongresowe natomiast (szczególnie zaś Warszawa) przeżyło w latach 1815-1831 okres ożywionej i owocnej działalności na wielu szczeblach gospodarki i polityki. Architektura rozwijała się wytyczonymi przez ostatniego króla drogami. W 1817 r. powstała Rada Budownicza, kontrolująca zgodność projektów z planem regulacyjnym miasta oraz przepisami policyjno-budowlanymi²⁰. W tym okresie wzrosła również liczba ludności Warszawy. Kredyty prywatne i państwowe przyczyniły się w znacznym stopniu do rozwoju w budowie kamienic czynszowych. Na rozwój higieny znaczący wpływ miała sieć wodociągowa, która przez cały XIX w. pozostawiała wiele do życzenia. Zbudowanie takiej nowoczesnej sieci wyposażonej w filtry było kosztowne, niewiele miast mogło sobie na nią pozwolić. Najwcześniej, bo już w 1851 r. powstała ona w Warszawie według projektu Henryka Marconiego, w 1888 r.; podłączonych do wodociągu było jedynie 1250 domów²¹. Dalej budowa wodociągów postępowała kolejno w: Ciechocinku (ok. 1895 r.), Płocku (ok. 1896 r.), Lublinie (1899 r.), Olsztynie (1903 r.); w zaborze pruskim sprawa przedstawiała się lepiej, gdyż na przełomie XIX i XX w. prawie wszystkie miasta zaboru miały już sieć wodociągową²². Powoli i z pewnością nie na skalę powszechną poglądy, jakoby mycie szkodziło zdrowiu, odchodziły w przeszłość. Ponadto w połowie XIX w. pojawiła się koncepcja odwrotna, o zbawiennych dla zdrowia i sił skutkach utrzymania czystości.

W trakcie trwającego w 2. poł. XIX w. rozwoju gospodarczego, technicznego, rozwoju handlu i powszechnie panującej mody zmianie uległo również wnętrze kamienicy mieszczańskiej. Wnętrza kamienic były skrajnie zróżnicowane, na co znaczny wpływ miała zamożność poszczególnych rodzin. Maria Krysiak nazywa to zjawisko „indywidualizmem” cechującym poszczególne domostwa, które miało być charakterystyczne dla mieszkańców kamienicy²³. Wielki wpływ na tę przemianę miał rozwój wiedzy na temat higieny. Wtedy właśnie zaczęły się pojawiać w kamienicach warszawskich łazienki jako osobne pomieszczenia służące do higieny. Mowa m.in. o domu wzniesionym na placu Krasińskich w Warszawie pierwotnie na zamówienie rodziny Badenich, a następnie odkupionym przez Hermana Epsteina²⁴. Dom Epsteinów był jed-

---

²⁰ D m o c h o w s k i, dz. cyt., s. 402.

²¹ M. B o g u c k a, *Kultura, naród, trwanie. Dzieje kultury polskiej od zarania do 1989 r.*, Warszawa 2008, s. 283.

²² Tamże.

²³ M. K r y s i a k, *W kamienicy mieszczańskiej*, Chorzów [b.r.], s. 6.

²⁴ A. W i e r n i c k a, *Warszawski zamożny dom bankierski w drugiej połowie XIX w.*,

nym z nielicznych budynków posiadających instalację gazową. Właściciele otwarci byli na wszelkiego rodzaju nowinki, stąd też wśród sprzętów kuchennych znajdowała się na przykład „lodownia pokojowa”, coś w rodzaju pierwszej lodówki, czy „filter kamienny” – być może służący do uzdatniania wody²⁵. Herman Epstein zmarł w październiku 1867 r., natomiast inwentarz jego rodzina sporządziła w lutym następnego roku²⁶. Nowością, a zapewne przejawem ekstrawagancji było umieszczenie w spisie na pierwszym miejscu najbardziej nowoczesnego pomieszczenia, jakim była łazienka. Pomieszczenie pełniło dwie role – garderoby i pokoju kąpielowego. Pierwszy ze względu na znajdujące się tam trzy szafy jesionowe do przechowywania bielizny i odzieży domowników, który został odgradzony od właściwej łazienki parawanem. Tam znajdowała się wanna, napełniana w razie potrzeby bieżącą wodą z kranów zainstalowanych w ścianie, a doprowadzających wodę z kotłów w tym samym pomieszczeniu. Wiadomo również o ustronnym „przejściu do sypialni” gdzie wykonywano czynności higieny osobistej, do czego używano umywalki, oraz załatwiano potrzeby fizjologiczne („postument jesionowy z naczyniem fajansowym”)²⁷. Dodatkowo w sypialni znajdowały się dwie umywalki, po jednej dla małżonków, służące do codziennej higieny osobistej²⁸.

W tym czasie prężnie już działała fabryka Wyrobów Metalowych i Lakierowanych Karola Mintera (il. 1), która w 1859 r. wśród asortymentu proponowała: „Przedmioty rozmaite domowe: Kraszuarki, itp., łóżka i meble żelazne, kąpiele kropliste, wanny, miednice, nalewki, konewki i kubły do wody itp., Waterklozety i indory”²⁹. Niemal 20 lat później (1878 r.) firma reklamowała: „Wanny, przyrządy do kąpiei i przyrządy do grzania wody w wannach, umywalki żelazne i blaszane, prysznice stałe i podrózne, kąpiele parowe, water i luft klozety różnych systemów, kubły hermetyczne”³⁰.

Na przełomie XIX i XX w. wybudowano w Katowicach przy ul. Rutgerstrasse 9 kamienicę mieszczańską (il. 2), w której dziś mieści się Muzeum Historii Katowic. Wiadomo, że była tam łazienka, jednak nie uwzględniono jej podczas urządzania wnętrza muzeum. Toaleta znajdowała się w pobliżu kuchni i po-

---

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 52(2004), nr 1, s. 94.

²⁵ Tamże, s. 97.

²⁶ Tamże, s. 93.

²⁷ Tamże, s. 95.

²⁸ Tamże, s. 96.

²⁹ M. D u b r o w s k a, A. S o ł t a n, *Rzemiosło artystyczne Minterów 1828-1881*, Warszawa 1987, s. 28.

³⁰ Tamże, s. 62.

koju dla służby³¹. Zaraz obok znajdowała się również ubikacja dla służby, gości i domowników. Była ona z kolei połączona z łazienką, która otwierała się również w sypialni małżeńskiej. Pomieszczenia sanitarne ostatecznie zdemontowano podczas urządzania wystawy stałej: *W kamienicy mieszczańskiej. Codzienność i odświętność* na początku lat 90. XX w. Zabytkowe pozostałości spoczywają w magazynach muzeum, być może czekają na reorganizację wystawy.

W XIX w. najbardziej rozprzestrzenioną formą siedziby przedstawicieli burżuazji warszawskiej była wielka, luksusowo wykończona kamienica (il. 3), położona w reprezentacyjnej części miasta³². Oprócz wielkiego apartamentu właściciela, zwykle na drugim piętrze, znajdowały się mniejsze mieszkania do wynajęcia oraz lokal handlowy lub biurowy, zajmowany najczęściej przez przedsiębiorstwo należące do właściciela nieruchomości. Z tej zabudowy nic nie przetrwało do naszych czasów, plany jednak wskazują, iż dbano o higienę i miejsca do tego przeznaczone.

W Łodzi w latach 1880-1914 przeważającym typem budowli mieszkaniowej była kamienica czynszowa, najpierw trzy-, czterokondygnacyjna, a na początku XX w. pięcio- lub sześciokondygnacyjna³³. Układ pomieszczeń był uwarunkowany stanem majątkowym właściciela, w latach 80. XIX w. doprowadzono wodę i kanalizację. W komfortowych mieszkaniach (kamienica na rogu ul. Piotrkowskiej i Cegielnianej, wyk. Gustaw Landau-Gutenteger), w oficynie znajdowała się kuchnia, łazienka, spiżarnia. Często lokowano osobno toaletę i umywalnię bądź łazienkę. W kamienicach o niższym standardzie (np. kamienica przy ul. Piotrkowskiej 143), wspólne dla lokatorów sanitariaty umieszczano zwykle na półpiętrach, przy klatkach schodowych lub w oficynach. W pierwszych latach XX w. wprowadzono wiele innowacji konstrukcyjnych czy technicznych, jednak charakter budowli pozostał ten sam.

Kamienice o znacznie niższym standardzie budowane były m.in. przy ul. Kamiennej (obecnie Włókiennicza), która została wytyczona w Łodzi w latach 80. XIX w.³⁴ Pomieszczenia w takich kamienicach nie były wyraźnie wyodrębnione, mogły być wynajmowane jako jedno- lub dwuizbowe. Ubikacje były zainstalowane w osobno postawionych drewnianych komórkach na po-

---

³¹ K r y s i a k, dz. cyt., s. 7.

³² T. S. J a r o s z e w s k i, *Od klasycyzmu do nowoczesności, O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa 1996, s. 138.

³³ I. P o p ł a w s k a, *Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX w.*, Warszawa 1992, s. 53.

³⁴ Tamże, s. 88.

dwórku albo w przybudówkach na półpiętrach, wodę czerpano ze studni. Wszystkie kondygnacje miały ten sam plan.

W 20-leciu międzywojennym w architekturze i sztuce ścierały się dwie tendencje. Stosunkowo stały stopień urbanizacji Polski powodował, że kultura nadal w dużej mierze nosiła piętno tradycji, choć nie tyle elitarnej, ile ludowej, wiejskiej, małomiasteczkowej. Niemniej jednak oddziaływanie szkoły, prasy, radia, filmu przyniosło pewne zmiany postaw i obyczajów, nawet na głębokiej prowincji. Zmieniły się warunki życia, większe zmiany nastąpiły oczywiście w mieście. W ośrodkach niezniszczonych w czasie I wojny światowej dominowały stare domy, głównie XIX-wieczne. Na początku XX w. pojawiły się nowe projekty, nawiązujące ciągle do tradycji architektury dworskiej, lub do dawnego, ludowego budownictwa drewnianego. W połowie lat 20. zaczęła powstawać nowoczesna architektura oparta na funkcjonalnych zasadach. Zbudowano osiedla WSM w Warszawie: Żoliborz i Radawiec, liczne domy mieszkalne na Saskiej Kępie i Mokotowie³⁵. Inaczej podchodzono do układu mieszkania. W miejsce XIX-wiecznego salonu pojawił się pokój dzienny, resztę mieszkania wraz z kuchnią aranżowano wedle potrzeb użytkownika. Kuchnie węglowe zastąpiono gazowymi, rozpowszechniło się centralne ogrzewanie, windy, dobrze wyposażone łazienki i toalety należały do standardu. Na takie mieszkania mogli sobie pozwolić tylko dobrze zarabiający. Ubożsi nadal mieszkali w starych kamienicach, w nienajlepszych warunkach sanitarnych. Aranżacja wnętrza w kręgach średniozamożnych uległa nowej modzie: mieszkania są widne, niezagracone, z niewielką liczbą prostych sprzętów. Spółdzielnia „Ład” produkowała lekkie sprzęty nowego typu, wykorzystując motywy ludowe. W większych miastach rozbudowywano sieć wodociągowo-kanalizacyjną, w Warszawie w latach 1916-1933 długość kanalizacji podwoiła się, zainstalowano pompę elektryczną i filtry pospieszne³⁶.

W 1935 r. Piotr M. Lubiński opublikował w miesięczniku „Arkady” artykuł pt. *Łazienka*. Tak w nim charakteryzuje to pomieszczenie:

Jeśli przejść kolejno wszystkie typy tej ubikacji, to najmniej miejsca potrzebuje prysznic. Tusz jest tem najskromniejszym urządzeniem, gdy nie sposób pomieścić wanny, nawet siedzącej, typu frankfurckiego. Wanna ta zajmuje bardzo mało miejsca i jest oszczędna w eksploatacji. Następny rodzaj łazienki najczęściej spotykanej wyposażony jest w wannę o normalnych wymiarach 75x180 cm. Naj-

---

³⁵ M. B o g u c k a, *Kultura, naród, trwanie, Dzieje kultury polskiej od zarania do 1989 r.*, Warszawa 2008, s. 388.

³⁶ Tamże, s. 390.

lepsze i najtańsze są wanny emaliowane, kwasoodporne, do mniej praktycznych zaliczyć należy murowane okładane glazurą, które szybko stygną i wreszcie kosztowne wanny kamionkowe i porcelanowe [...]. W łazience nowoczesnej zjawia się umywalnia. Bywa bądź to mała miska na kroksztynach z wodą bieżącą, bądź to umywalka słupowa albo luksusowa, podwójna, ze spluwaczką i armaturą do mycia włosów, wisząca lub na nogach³⁷.

Dalej autor radzi dla wygody i z racji praktycznego użytku zainstalowanie bidetu, który „...ciągle jeszcze należy do rzadko realizowanych zachcianek miliarderów”³⁸. Sprawa klozetu w kamienicach lat 30. była ciągle kwestią sporną. Lubiński wspomina, że w Anglii i nawet Ameryce nie są one wydzielane, jednak radzi tak właśnie postępować w razie potrzeby organizacji tej przestrzeni na nowo. „Ściany łazienki, a przede wszystkim posadzka, powinny być wyłożone materiałem łatwym do mycia i nie psującym się od wody. Podłoga terakotowa lub bodaj z płytek ceramicznych lub gumowych. Ściany muszą posiadać lamperię co najmniej olejną, albo lakierowaną jako namiastkę glazury”³⁹. Do standardowego wyposażenia łazienki (il. 4) mają należeć również piecyki gazowe i specjalne rączki włączone w obwód centralnego ogrzewania, służące do suszenia ręczników. Poza tym lustro, odpowiednie, jasne oświetlenie.

Łazienki luksusowej architektury lat 30. w Warszawie cechował niezwykle wysoki poziom wykonania, kosztowne materiały. Architekci prześcigali się w ich projektowaniu. Najpiękniejsze powstały w kamienicach przy Al. Przyjaciół, ul. Frascati, Konopnickiej, Wiejskiej, Narbutta, Smulikowskiego i Bartoszewicza. W 1937 r. ukończono budowę kamienicy przy ul. Sewerynow 4, zaprojektowaną przez Ludwika Paradistalę. Znajdowały się tam mieszkania 3, 4 i 5 pokojowe oraz kawalerki z łazienkami. Posadzki pokrywała czarna terakota a ściany jasnozieloną glazurą; armatury były chromowane. Ponadto na parterze zlokalizowano łaźnię parową dla służby.

Ciekawe rozwiązanie w zakresie luksusowego budownictwa zaprezentował architekt Juliusz Żórawski realizując kamienicę przy ul. 6 Sierpnia w Warszawie (dziś ul. Nowowiejska). Mieszkania były niewielkie, nie brano już pod uwagę obsługi, ale projektant zadbał o wygody, również w sferze higieny. Łazienki niewielkie (il. 5), jednak zmieścił się prysznic z wanną, klozet, bidet (!) oraz standartowa umywalka.

³⁷ „Arkady” 1(1935), nr 4, s. 230.

³⁸ Tamże, s. 235.

³⁹ Tamże.

Potrzeba powstawania w kamienicy odrębnego pomieszczenia służącego do higieny osobistej, czyli łazienki narodziła się w połowie XIX w. Była odezwą na podobnie rozwijającą się modę na zachód od Polski, na nawoływania higienistów przestrzegających społeczeństwo przed groźbami przewlekłych i uciążliwych chorób powodowanych brakiem higieny. W parze podążał rozwój techniki ułatwiający niektóre rozwiązania. Niestety bariera, jaką były finanse, długo była nie do pokonania, co spowodowało początkowo, iż traktowano łazienki jako szczególnie luksus, ewenement czy zbytęcną ekstrawagancję. Kolejną przeszkodą była mentalność społeczeństwa, ciągle jeszcze nieświadomego, gnušnego. Pod koniec XIX w., wraz z nowymi prądami modernistycznymi sytuacja zaczęła się diametralnie zmieniać. Początkowo zmiany widać było w mentalności (w pocz. XX w. wyniszczające wojny spowodowały ponowne zubożenie społeczeństwa, które najzwyczajniej nie mogło sobie pozwolić na niektóre luksusy), a w 20-leciu międzywojennym, aż do II wojny światowej, w dojrzałej i świadomej odpowiedzi „zachodowi”, żeby projektować i budować nowoczesne, doskonale przemyślane przestrzenie łazienkowe.

Łazienki stały się w końcu standardowym wyposażeniem każdej nowo powstałej kamienicy, organizowano je również w starych budynkach. Wszystkie wyżej wymienione czynniki – potrzeba, mentalność, technika, powszechna dostępność materiałów budowlanych – przyczyniły się do poprawy stanu higieny polskiej społeczności.

BIBLIOGRAFIA

- B a r y l e w s k a - S z y m a Ń s k a E.: Czystość i higiena w gdańskich domach mieszczkańskich drugiej połowy XVIII w., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 53(2005), nr 3-4, s. 413.
- B a r y l e w s k a - S z y m a Ń s k a E., S z y m a Ń s k i W.: „...na św. Michała lub od zaraz” – Sprzedaż i wynajem domów i mieszkań w Gdańsku w 1775 r., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 51(2003), nr 1.
- B i e n i a s z k i e w i c z H.: Architektura secesyjna Lublina, rozprawa doktorska, Lublin 2005.
- B o g u c k a M.: Kultura, naród, trwanie. Dzieje kultury polskiej od zarania do 1989 r., Warszawa 2008.
- B r z o z o w s k i W.: Urządzenia wodno-kanalizacyjne w domach wrocławskich w XVII i XVIII w., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 53(2005), nr 3-4.
- C h m i e l A.: Domy krakowskie, Ulica Floriańska, cz. 2, Kraków 1920.
- D m o c h o w s k i Z.: Dzieje architektury w Polsce, Londyn 1956.

- D u b r o w s k a M., S o ł t a n A.: Rzemiosło artystyczne Minterów 1828-1881, Warszawa 1987.
- J a r o s z e w s k i T. S.: Od klasycyzmu do nowoczesności, O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku, Warszawa 1996.
- K r y s i a k M.: W kamienicy mieszczańskiej, Chorzów [b.r.].
- L u b i Ń s k i P. M.: Łazienka, „Arkady” 1(1935), nr 4.
- M a s z k o w s k a B.: Z dziejów polskiego meblarstwa okresu oświecenia, t. I, Wrocław 1956.
- M i k s - R u d k o w s k a N.: Wnętrza mieszkalne w miastach polskich w 2. poł. XVII i w XVIII w., w: Dom i mieszkanie w Polsce, Druga połowa XVII-XIX w., „Studia i materiały z historii kultury polskiej”, t. I, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- P o p ł a w s k a I.: Architektura mieszkaniowa w Łodzi w XIX wieku, Warszawa 1992.
- W a s y l e w s k i S.: Życie polskie w XIX w., Kraków 1962.
- W i e r n i c k a A.: Warszawski zamożny dom bankierski w drugiej połowie XIX w., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 52(2004), nr 1.

SPIS ILUSTRACJI

1. Arkusz reklamowy wyrobów fabryki Mintera, 1878 r., w: M. D u b r o w s k a, A. S o ł t a n, *Rzemiosło artystyczne Minterów 1828-1881*, Warszawa 1987, s. 28.
2. Projekt rzutu pierwszego piętra kamienicy mieszczańskiej przy ul. Rutgerstrasse 9 w Katowicach (1908 r.), w: M. K r y s i a k, *W kamienicy mieszczańskiej*, Chorzów, b. r., s. 18. Plan przedstawia mieszkanie małe (A) i duże (B), podzielone klatką schodową. W części A łazienka znajduje się przy sypialni państwa (4) a klozet pod nr 5; w części B łazienka umieszczona pod nr 8 a klozet nr 9.
3. Plan parteru kamienicy J. Fruzińskiego na rogu ul. Marszałkowskiej i Wilczej w Warszawie, stan z 1914 r., w: S. J. J a r o s z e w s k i, *Od klasycyzmu do nowoczesności, O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa 1996, s. 138.
4. Fragment ekspozycji z lat 20. XX wieku w Wasser-Bad-Desing Muzeum w Schiltach, Niemcy, autor fot. Anna Maj.
5. Łazienka w mieszkaniu przy ul. 6 Sierpnia (dziś ul. Nowowiejska 4), stan z 1936 r., w: P. M. L u b i Ń s k i, *Łazienka*, „Arkady” 1(1935), nr 4, s. 230.

THE BATHROOMS IN THE POLISH TOWN HOUSE IN XIX CENTURY AND UNTIL II WORLD WAR

S u m m a r y

A significant changes societal, political and technological in the England started in the second half of XVIII century, in the rest Europe just since XIX century beginning. Here the barrier was still old, backward mentality of society. In the second half of XIX century in the polish town house was created same kind of space which was used only to take care of the hygiene – bathroom. From this convenience were to make use only richest residents of cites.

On the all of polish territory were progressed the waterworks. At the turn of XIX and XX century dynamic progress of the middle class, which were used of technological novelty.

At the 20 years of XX century were starting modern architecture, were the bathrooms were already a standard.

Słowa kluczowe: Wprowadzenie do epoki i problemu sanitariatów, łazienki w XVIII w., łazienki w XIX w., lokalizacja i funkcja łazienki.

Key words: Introduction of the age and sanitary installations problem, bathrooms in XVIII c., bathrooms in XIX c., location and function of bathroom.

ZALOZONA FABRYKA 1828 R.

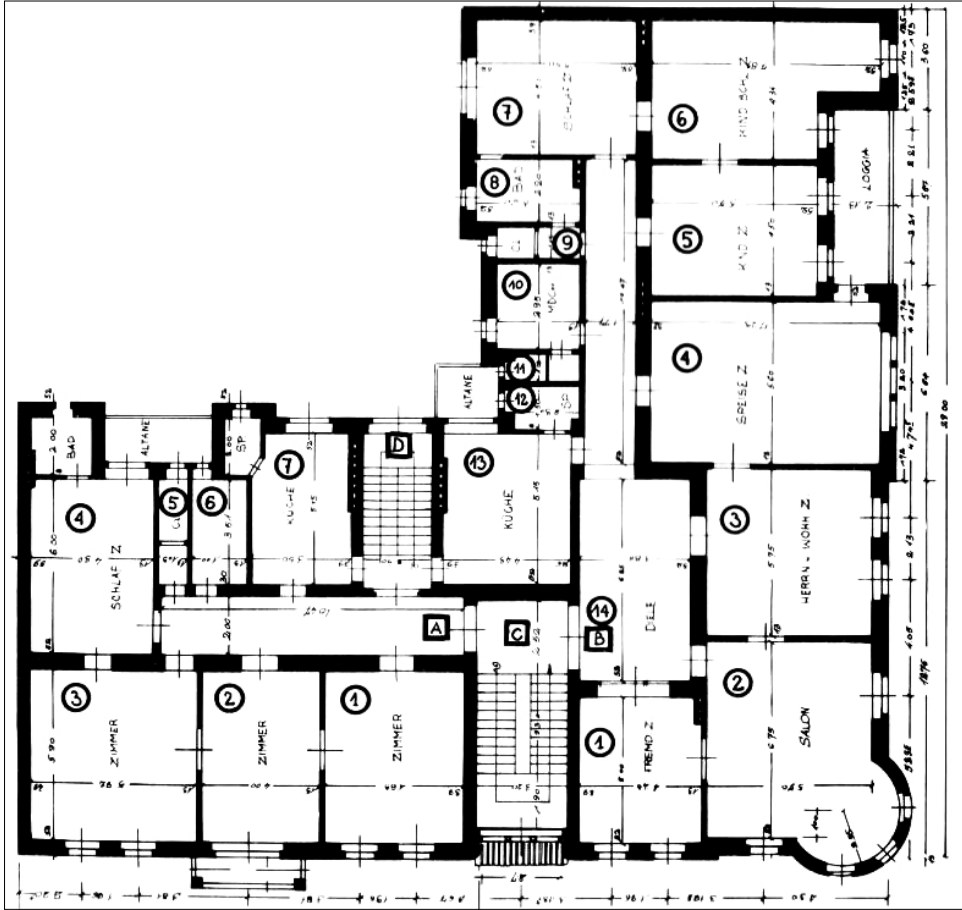
FABRYKA Wyrobów Metalowych i Lakierowanych KAROLA MINTER

W WARSZAWIE

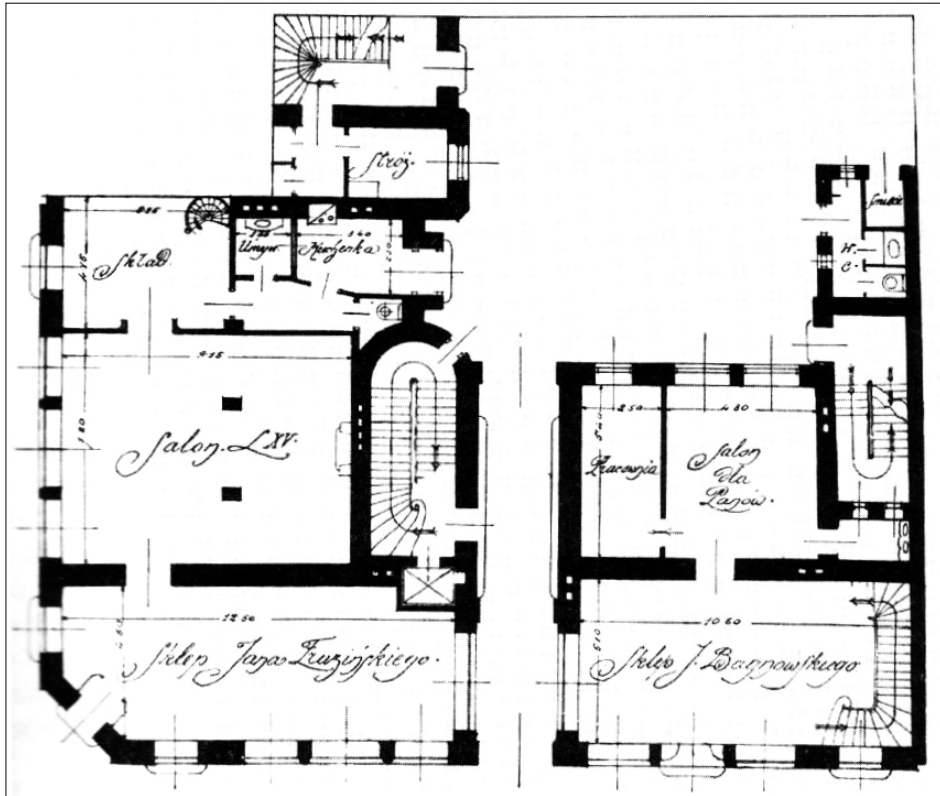
WYRABIA.

ŁÓŻKA ŻELAZNE, ŁÓŻECZKA i KOLYSKI proste i ozdobne, stałe i składane.
ŁAWKI, MEBLE ŻELAZNE ogrodowe i pokojowe.
WANNY, PRZYRZĄDY DO KĄPIELI i PRZYRZĄDY DO GRZANIA WODY w wannach.
UMYWALKI żelazne i blaszane.
FRYSZNICE stałe i podrózne, kąpiele parowe.
WATER- i LUFTKŁOZETY różnych systemów. **KUBLY HERMETYCZNE.**
TRUMNY METALOWE w 11-tu wielkościach i 7-miu odmianach różniących się pod względem kształtów i ozdób.
BRAZY, LICHTARZE, ŚWIECZNIKI, ŻYRANDOLE, FIGURY CHRYSZTUSA, KRUCYFIKSY, KANDELABRY kościelne, **CYMBORYA, CHRZCIELNICE, KROPIELNICE, KRZYŻE i LATARNIE** do processyi, **LASKI** dla szwajcarów i **ŻELAZKA** do opłatków.
ODLEWY ARTYSTYCZNE, GALANTERYJNE i PAMIĄTKOWE, KOPIE POMNIKÓW, PŁASKORZEZBY, POPIERSIA i POSĄZKI, SPRZĘTA ogrodnicze i domowego użytku.
KRATY KUTE do wycierania nóg, **ŁODOWNIE** pokojowe, **KUCHNIE** na węglach.
KUCHNIE NORWEGSKIE, KIERZNIE ATMOSFERYCZNE oraz **PRZYRZĄDY** do studzenia mleka i zbierania śmietany, **PRZEDSTAWKI i ZASŁONY KOMINKOWE, KOSZYKI** i nosze żelazne do drzewa, **PRÁLNIE** samodzielnące (w której woda samóm działaniem ciepła nieustannie przez białinę przepływa), **SZACHY** odlewane, **Przyrządy do GIMNASTYKI AMERYKANSKIEJ** z 5-ma tablicami i broszurką objaśniającą 117 ćwiczeń **IIUSTAWKA NORWEGSKA** do rozbiierania (zajmuje w podstawię 4 łokcie w kwadrat, zatem używaną być może w pokoju) buja się bez obcej pomocy, **GRY KROKET.**
HERBY i LITERY odlewane oraz blaszane i wszelkie **MEDAŁE WYSTAWOWE.**

1. Arkusz reklamowy wyrobów fabryki Mintera, 1878 r., w: M. Dubrowska, A. Sołtan, *Rzemiosło artystyczne Minterów 1828-1881*, Warszawa 1987, s. 28

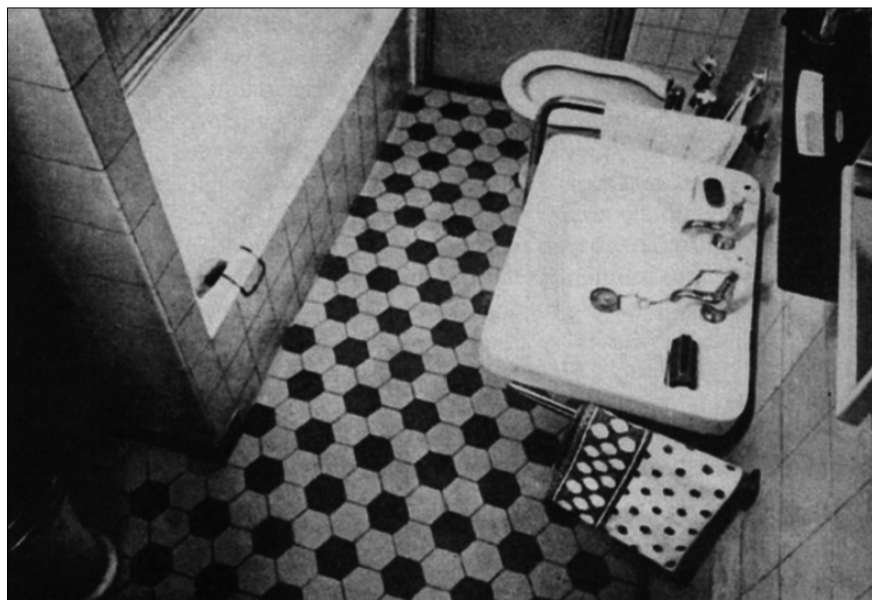
2. Projekt rzutu pierwszego piętra kamienicy mieszczańskiej przy ul. Rutgerstrasse 9 w Katowicach (1908 r.), w: M. Krysiak, *W kamienicy mieszczańskiej*, Chorzów, b. r., s. 18. Plan przedstawia mieszkanie małe (A) i duże (B), podzielone klatką schodową. W części A łazienka znajduje się przy sypialni państwa (4) a klozet pod nr 5; w części B łazienka umieszczona pod nr 8 a klozet nr 9

3. Plan parteru kamienicy J. Fruzińskiego na rogu ul. Marszałkowskiej i Wilczej w Warszawie, stan z 1914 r., w: S.J. Jaroszewski, *Od klasycyzmu do nowoczesności. O architekturze polskiej XVIII, XIX i XX wieku*, Warszawa 1996, s. 138

4. Fragment ekspozycji z lat 20. XX w. w Wasser-Bad-Desing Muzeum w Schiltach, Niemcy, autor fot. Anna Maj

5. Łazienka w mieszkaniu przy ul. 6 Sierpnia (dziś ul. Nowowiejska 4), stan z 1936 r., w: P.M. Lubiński, *Łazienka*, „Arkady”, 1(1935), nr 4, s. 230